

Het C. I. T. O. zou het taalonderwijs een grote dienst bewijzen, als het voortaan geen werkwoordsspellingsitems meer opneemt. Een dienst kan ieder zichzelf en anderen bewijzen, als er eindelijk eens wat minder waarde gehecht wordt aan "juiste spelling" - als men mensen niet meer beoordeelt op grond van hun vermogen om een t achter een d te zetten.

Overigens, hoeveel juristen structureren hun zinnen niet net zoals Jordaanjongetjes: de laatste worden afgekraakt op grond van hun onafgemaakte zinnetjes, maar de jurist gaat vrijuit of maakt hoogstens een vergissing.

P. Q.

1. F. Evers en L. van Gelder: Nederlandse taal. Groningen, 1969, bl. 10
2. idem, bl. 14

NIEUWE TAALKUNDIGE INZICHTEN EN HET 'ONTLEDEN'

Jan H. J. Luif

Ontleden is nog steeds voor heel wat mensen in het onderwijs een bezigheid waar ze niet goed raad mee weten. Dat geldt voor hen die in de klas zitten net zo goed als voor degene die ervoor staat. Diepgaande studie van doelstellingen en didactiek van deze vorm van moedertaalonderwijs is allerm minst overbodig.

Nieuwe inzichten in de taalwetenschap

Ook van de kant van de taalwetenschap is er alle reden de school-spraak kunst grondig onder de loep te nemen. In deze wetenschap zijn de laatste jaren fundamenteel nieuwe inzichten uitgewerkt, die op allerlei gebied verstrekkende gevolgen kunnen hebben.

Die nieuwe inzichten kwamen van de Amerikaan Noam Chomsky die in 1957 het boekje Syntactic structures publiceerde. In Nederland was het proefschrift van Dr. Kraak, Negatieve zinnen (1966), de eerste belangrijke publicatie die uitging van de door Chomsky ontwikkelde methoden. Nieuw was Chomsky's voorstel in de taalwetenschap gebruik te maken van het 'algoritme', een procédé uit de wiskunde. Daarmee werd het in beginsel mogelijk een taal, d.w.z. een oneindige verzameling zinnen, te karakteriseren, te beschrijven, of - zoals de technische term luidt - te genereren. Een grammatica die van zo'n procédé gebruik maakt, noemt men 'generatief'. Het voordeel van deze exacte beschrijvingsmethode is, dat men gedwongen is expliciet te beschrijven: zonder vaagheden en onuitgesproken veronderstellingen. De pluspunten van deze manier van werken zijn zo overduidelijk dat er in de taalwetenschap nauwelijks nog discussie over is.

Heel anders ligt het met Chomsky's andere belangrijke voorstel. Hij kwam tot de conclusie dat een werkelijk verhelderende beschrijving van een taal onmogelijk is als men blijft staan bij de zinnen zoals zij zich op het eerste

gezicht (of gehoor) aan ons voordoen. Hij meende dat men naast een uiterlijke vorm (een 'oppervlaktestructuur') ook een tamelijk abstracte basisvorm (een 'dieptestructuur') moest aannemen. Een voorbeeld kan het verschil tussen beide structuren misschien wat verduidelijken. Neem Hij blijkt verdronken. Deze zin kan men opvatten als de verkorte vorm van Hij blijkt verdronken te zijn. Die is op zijn beurt te herleiden tot Het blijkt dat hij verdronken is (of Dat hij verdronken is, blijkt).

De dieptestructuur van Hij blijkt verdronken is nu ongeveer zo, dat daarin Hij is verdronken de onderwerpszin is en bleekt het gezegde. We kunnen bleekt verdronken nog wel een naamwoordelijk gezegde noemen, maar de verklaring daarvan ligt in het 'verzwegen' te zijn, niet in bleekt. Neemt men op die manier het bekende rijtje koppelwerkwoorden op de korrel, dan houdt men alleen zijn, worden en blijven over.

De bewerkingen die men dieptestructuren moet laten ondergaan om tot de uiterlijke vorm te komen, heten transformaties. Vandaar dat op Chomsky's voorstellen gebaseerde grammatica's transformationele (of transformationeel-generatieve) grammatica's worden genoemd. Verder blijkt deze hypothese het meest zinnig als men stelt dat de dieptestructuur de betekenis van een zin bepaalt. Daardoor zijn uitspraken over 'betekenis' een stuk dichterbij ons bereik gekomen.

De doelstellingen van het grammaticaonderwijs

Het effect dat deze theorie op ons taalonderwijs zou kunnen hebben, is in Nederland nog maar nauwelijks onderzocht. Zelf heb ik met twee collega's een eenvoudige Nederlandse grammatica geschreven die uitgaat van het transformationele beginsel (W. G. Klooster e. a. Inleiding tot de syntaxis. Culemborg/Keulen 1969). Maar die is vooral bestemd voor pedagogische academies en lerarenopleidingen, en houdt zich met de didactiek van het vak niet bezig. Als ik nu toch iets ga zeggen over nieuwe mogelijkheden voor het grammatica-onderwijs, dan gaat het om een toekomstvisie, en dan nog wel niet van een onderwijskundige, maar van een taalkundige. U bent dus gewaarschuwd.

Een traditionele doelstelling voor het ontleden op school is het nut ervan voor het correct leren spellen. Op de vraag hoe nuttig dat correcte spellen wel is, ga ik hier niet in. Maar duidelijk is wel, dat men op een of andere manier voor dat spellen een enkel grammaticaalbegrip als 'onderwerp', 'werkwoord', 'derde persoon' e. d. nodig heeft. De didacticus moet verder maar uitmaken welke deze begrippen zijn en hoe expliciet ze ter sprake moeten komen. De nieuwe mogelijkheden van de transformationele grammatica liggen dunkt me niet primair op dit elementaire vlak.

Een andere reden die voor het leren ontleden wordt opgegeven, is het onderwijs in vreemde talen. Als ik de klassieke talen even vergeet, lijkt dat nut niet zo groot meer. Naarmate men de vreemde taal minder uit de spraakkunst en meer in het talenpracticum leert, is er minder reden ook de corresponderende spraakkunst van het Nederlands te kennen.

Toch is het wel denkbaar dat men op het gymnasium en op andere typen scholen waar het op schrift vertalen van niet al te gemakkelijk proza een belangrijke plaats inneemt, van de leraar-Nederlands verwacht dat hij zijn pupil en enig inzicht in de bouw van de moedertaal bijbrengt. En dat inzicht zal vermoedelijk wel de belangrijkste zinsdelen en woordsoorten moeten omvatten. Juist de transformationele grammatici hebben van veel van dat soort begrippen de wetenschappelijke achtergrond bloot gelegd. En meer inzicht betekent betere didactische mogelijkheden.

Om een heel eenvoudig voorbeeld te noemen: een schoolboekje dat kan uitlegen waarom er maar één hulpwerkwoord van de lijdende vorm (worden) is, zal begrijpelijker zijn dan een boekje waarin aangenomen wordt dat ook zijn wel zo'n hulpwerkwoord zal wezen. De transformationele grammatica stelt, dat Hij is geslagen teruggaat op Hij is geslagen geworden, dat in het Nederlands wat hypercorrect klinkt, maar waarvan de Duitse pendant heel normaal is. Dit wijzen op verschijnselen in een 'vreemde' taal is niet toevallig, omdat juist in de transformationele grammatica dit soort 'verborgen' overeenkomsten tussen allerlei talen regelmatig aan het licht komen.

Ontleden en ontleden is twee

Een derde reden waarom op scholen ontleed wordt, is dat dit zou bijdragen tot de reflectie van de leerling op zijn denken en de 'uitdrukking' daarvan in taal. Die reflectie zou misschien weer kunnen leiden tot een juistere interpretatie van het taalgebruik van anderen en tot beter eigen taalgebruik. Juist het eerste onderdeel van deze derde - tot nu toe wat vage - doelstelling is door Chomsky's nieuwe aanpak veel duidelijker en belangrijker geworden. Bij de geijkte grammatica's lijkt deze doelstelling wat ver gezocht. Wat dragen het meewerkend voorwerp, het voorzetselvoorwerp, het bijwoord, de bekende serie koppelwerkwoorden e.d. voor interessants bij tot het inzicht in de fundamentele patronen van het menselijk denken?

Neem de ontkennende zin. De traditionele spraakkunst beperkte zich tot de mededeling dat niet een bijwoord is en geen een apart soort lidwoord. Met behulp van de transformationele methode is het mogelijk uit een taalkundige behandeling van niet en geen onmiddellijk enkele fundamentele logische inzichten te laten voortvloeien. Zoals bijvoorbeeld dat men wel zinnen kan ontkennen, maar woorden eigenlijk niet. Dat een ontkenning betrekking heeft op de zin als geheel, kan men laten zien door bijv. Hij heeft het niet gedaan te omschrijven als Het is niet zo dat hij het gedaan heeft. In deze laatste parafrase (die nauw verwant is met de dieptestructuur en dus van belang voor de betekenis van de eerste zin) is de zin als geheel onderwerpszin geworden bij is niet zo. Met behulp van deze omschrijving kan men dan gemakkelijk laten zien dat geen en niets maar schijneenheden zijn (en filosofieën over 'het niets' dus van twijfelachtig allooi). Hij heeft geen huis wordt Het is niet zo dat hij een huis heeft, en Dit kost niets wordt Het is niet zo dat dit iets kost. En als men nog een stap (die ik hier niet zet) verder gaat, kan men ook

woorden als onmogelijkheid of niet-blanke aan. Door dit soort taalkundige 'ontledingen' kan ook de leraar-Nederlands een antwoord geven op de steeds dringender vraag naar elementaire filosofische scholing in het voortgezet onderwijs.

Hoe deze nieuwe vorm van zinsontleding er uit zou kunnen zien, is ook wel enigszins te suggereren (om meer gaat het hier niet) aan de hand van een taalkundig begrip als 'handelingswerkwoord'. We hebben in het Nederlands zinnen als Hij is aan het voetballen of Hij is dit boek aan het lezen. Maar zinnen als Hij is aan het staan of Hij is ziek aan het zijn zijn gewoonlijk niet correct, of zoals de technische term luidt: niet grammaticaal. Men kan proberen de achtergronden van dit verschil op te sporen, en dan kunnen termen als 'handeling' en 'toestand' uitstekend van pas komen. Wil men het verschil wat duidelijker in beeld krijgen, dan moet men proberen het in andere zinnen terug te vinden. Zo hebben we bijvoorbeeld wel Ik vroeg hem te voetballen (dit boek te lezen), maar niet Ik vroeg hem te staan (ziek te zijn). Talloze zinstypen kunnen dit verschil verder verduidelijken, wat tenslotte kan leiden tot een vrij volledige analyse van het begrip 'menselijke handeling' zoals dat in onze taal functioneert.

Ik ben ervan overtuigd dat dit soort 'ontleden' de leerling (en dan niet alleen die van de brugklas, maar ook en vooral die van de hogere klassen) kan helpen inzicht te krijgen in zijn eigen en andermans denkpatronen.

Een praktisch besluit

Het is jammer dat wetenschap en didactiek in Nederland zo ver uit elkaar liggen, dat deze nieuwere inzichten nog maar nauwelijks enig effect hebben op de praktijk van de school. Toch liggen er voor de didactiek aantrekkelijke aanknopingspunten: de heldere diagrammen van de transformationele grammatica (die ik hier achterwege heb gelaten), het werken met niet-grammaticale voorbeeldzinnen, de betekenis-analyses met behulp van dieptestructuren e.d. Een paar maanden geleden is de eerste transformationele schoolgrammatica verschenen: Taalsysteem en taalbouwsels van H. Hulshof*. Dit boekje is behalve voor pedagogische academies en cursussen ook bestemd voor het V.W.O. (vanaf de tweede klas). Het gaat erg diep in op de technische aspecten van de transformationeel-generatieve grammatica. Afgezien van de vraag of die technische aspecten juist zijn weergegeven (mijns inziens niet), betwijfel ik sterk of de vernieuwing van ons spraakonderwijs in de richting van zo'n technische aanpak moet gaan.

Aan de Universiteit van Amsterdam is een werkgroep van docenten en studenten bezig aan een nieuw schoolboek (Moderne grammatica voor de brugklas), dat van een heel ander didactisch standpunt uitgaat. Wat hen in de eerste plaats interesseert, is de betekenis van een zin, anders gezegd: de zin als uitdrukking van een gedachte. In de voorlopige versie heten bijvoorbeeld de

*) G. E. Booy geeft in een van de eerstkomende afleveringen van Levende Talen een kritische beoordeling van H. Hulshof, Taalsystemen en taalbouwsels.

eerste twee hoofdstukken resp. Zinnen met dezelfde betekenis en Zinnen met meer dan één betekenis. En de basis waarop men werkt, zijn intuïtieve inzichten over vorm en betekenis van Nederlandse zinnen. Technische beschrijvingen komen er niet in voor.

Het uitgangspunt dat deze werkgroep koos, levert grote problemen op. Enerzijds wil men de taal steeds zien als een vorm waarin betekenissen uitgedrukt worden, maar het blijft tenslotte gaan om de taal. En die is alleen maar onmiddellijk waarneembaar in zijn uiterlijke vorm. Nu zijn betekenisonderscheidingen in een zin niet hetzelfde als onderscheidingen aan de uiterlijke vorm, en omgekeerd. Juist daarom had het zin een onderscheid aan te brengen tussen dieptestructuur (een soort innerlijke vorm) en oppervlaktestructuur (de uiterlijke vorm).

Hoeveel kennis over de uiterlijke vorm (min of meer hetzelfde als: de geijkte grammatica) is nodig om een houvast te hebben om over betekenis van zinnen te praten? Als voorbeeld kan misschien de betekenis van het lijdend voorwerp (een oppervlakte-onderscheiding) dienen. De bijdrage van een lijdend voorwerp tot de betekenis van een zin is lang niet altijd dezelfde. In Zij eet een taart duidt een taart datgene aan wat verdwijnt (door het eten), in Zij bakt een taart datgene wat ontstaat (door het bakken), en in Zij ziet een taart iets waar niets mee gebeurt (doordat het gezien wordt).

Vragen die je je naar aanleiding van deze problematiek kunt stellen, zijn bijvoorbeeld de volgende: Is een dergelijke benadering niet te ingewikkeld voor de brugklas? Moet het lijdend voorwerp daarom maar niet behandeld worden? Maar is het gezien de situatie bij de 'vreemde' talen nu al verantwoord het lijdend voorwerp maar weg te laten? Of moet men misschien in de brugklas alleen nog maar over die uiterlijke vorm praten, dus over het lijdend voorwerp en consorten, om later een houvast te hebben voor een meer op de betekenis georiënteerde benadering?

Het is dus nog steeds niet duidelijk of de transformationele theorie tot een fundamentele verandering in het grammatica-onderwijs in de lagere klassen zal leiden. Ondanks de fundamentele vernieuwing die Chomsky's introductie van de dieptestructuur ongetwijfeld was.